

AZ IGECENTRIKUS ELMÉLET ÉS GYAKORLATI ALKALMAZHATÓSÁGA

SIMIGNÉ FENYŐ SAROLTA

Miskolci Egyetem, Modern Filológiai Intézet,

Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék

3515 Miskolc-Egyetemváros

simigne@caracom.hu

Kivonat: Jelen tanulmány kettős célt valósít meg. Egyrészt olyan grammatikai elméletekkel ismertet meg, amelyek az igének a mondatban betöltött centrális szerepét hangsúlyozzák. Ezeket az elméleteket összefoglaló néven *verbocentrikus elméleteknek* nevezzük, amelyek értelmében a mondat szerkezetet az ige hozza létre a hozzá kapcsolódó kiegészítőkkal. Az igének valenciája, vegyértéke van, és ennek következtében üres helyeket nyit meg maga körül, ezzel mintegy keretet biztosít a többi mondati elem számára. Az ige valenciája, illetve az esetkeretek azt jelzik, hogy hány kiegészítő szükséges ahhoz, hogy grammatikailag helyes mondatot tudjunk szerkeszteni. Az ige tehát magában hordozza, és mintegy előre vetíti a kialakítandó mondatok modelljét. A tanulmány másik célja annak bemutatása, hogy az ismertetett elméleteket miként hasznosíthatják az alkalmazott nyelvészeti diszciplínák, többek között a pszicholingvisztika, a nyelvoktatás módszertana és a fordítástudomány. A dolgozattal a szerző Dr. Korponay Béla professzort köszönti 80. születésnapja alkalmából.

Kulcsszavak: aktáns, mélyszerkezeti esetek, szintaktikai esetek, szirkonsztans, valencia

Bevezetés

Hajdanában az elméleti ismereteket sokkal fontosabbnak tartották, mint azok gyakorlati alkalmazhatóságát. Ez a felfogás volt jellemző a nyelvtudományra is egészen az 1800-as évek végéig, ismereteink szerint 1870-ig. Ekkor Jan Baudouin de Courtenay lengyel származású, Oroszországban tevékenykedő nyelvész a szentpétervári egyetemen tartott kongresszus megnyitó előadásán először mondta ki, hogy külön kell választani az elméleti és az alkalmazott nyelvészetet. Az utóbbinak azt a feladatot szánta, hogy a tiszta nyelvtudomány eredményeit gyakorlati szférákban, illetve más tudományterületeken alkalmazza, hasznosítsa (Szerdahelyi 1991:13; Simigné 2003:15). Később nem véletlenül kezdtek el az alkalmazott nyelvészetet Szépe György szóhasználata alapján *közvetlenül hasznos nyelvészetnek*, Kontra Miklós könyvének megjelenését követően pedig *közérdekű nyelvészetnek* nevezni (Szépe in Szerdahelyi 1991: 39; Kontra 1999).

Jelen tanulmány az igék centrális szerepét hirdető, verbocentrikus elméletek közül mutat be néhányat, amelyek Brassai Sámuel erdélyi tudós tevékenységétől kezdve napjainkig nemcsak az elméleti kutatásokhoz adnak útmutatást, hanem gyakorlati szférákban, például a pszicholingvisztika, a nyelvoktatás és a fordítástudomány területén is kiválóan hasznosíthatók. A tanulmány célja egyrészt olyan érvek felsorakoztatása, amelyek a mondat dualizmusával ellentétben az igének a mondat szerkezet kialakításában betöltött centrális szerepét támasztják alá. Minden kutatóra nem áll módunkban kitérni. Időrendi sorrendben Brassai Sámuel követően a francia Lucien Tesnière, néhány orosz és magyar nyelvész, a német G. Helbig és W. Schenkel, majd az amerikai Charles Fillmore által

felállított elméleteket szándékozunk ismertetni. A felsorolt szerzőkre azért esett a választásunk, mert rendkívül szemléletesen tárják fel a grammatikailag helyes mondatok megszerkesztésének lehetőségeit.

1. Gondolatok az igékről és a verbocentrikus elméletről

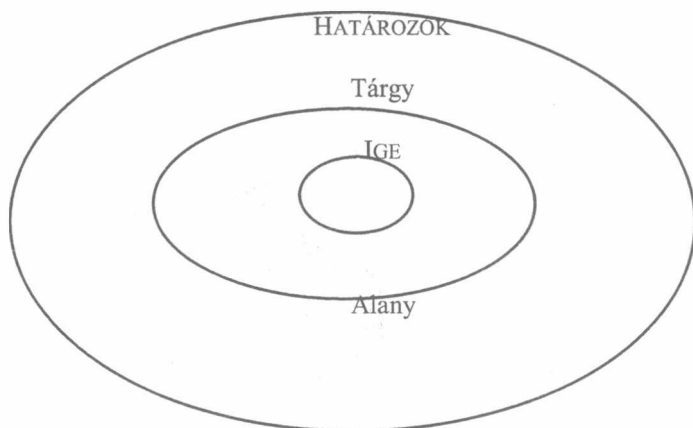
A beszéd legkisebb természetes, szerkezeti és funkcionális egysége a mondat, amelynek denotátuma a valóságnak egy része, egy adott tényállás vagy szituáció. A mondatot a nyelvészek gyakran miniatűr drámához hasonlítják, amelynek van cselekménye és vannak szereplői is. A cselekmény bizonyos körülmények között, térben és időben zajlik. Ami a színdarabban a cselekmény, azt a mondatban a predikáció képviseli, amelyet a mondatban a leggyakrabban igékkel fejezünk ki. A szereplőkre (aktánsokra) névszókkal, míg a cselekvés körülményeire (szirkonsztansok) a különböző határozókkal utalunk (Теньер1988). Mint ahogy a színműnek egyaránt lehet pozitív és negatív hőse, a mondatnak is általában van egy Ágense, aki a cselekvést végrehajtja. A mondat megnevezhet olyan személyeket is, akik az Ágens cselekvését tapasztalják vagy elszenvedik. Ilyen például az „áldozat”, a cselekvés Experiense, vagy a Recipiens, akit a cselekvés „haszonélvezőjének” nevezünk. Az Ágens, az Experiens, a Páciens, az Instrumentalis stb. esete a valóságban betöltött szerepekre utal. Ezeket az eseteket szemantikai, vagy mélyszerkezeti eseteknek nevezzük. Mint ahogyan a színműben a cselekményé, ugyanúgy a mondatban az igéé a domináns szerep. Az ige határozza meg, hogy a szereplők hogyan viselkedjenek, ők hajtás-e végre a cselekvést, vagy egy cselekvés haszonélvezői vagy elszenvedői legyenek (Fillmore 1968, 1976; Nilsen 1971).

Jean Aitchison *Words in the Mind / Szavak az elmében* (1983) című könyvének igékkel foglalkozó fejezetében Victor Hugo szavait idézi, aki szerint az igék teljhatalmúak és Istenként uralkodnak az összes többi mondatrész fölött. Bár a francia író is ráérez az igék felsőbbrendűségére, nem tudja azt a nyelvészekhez hasonló szemléletességgel kifejezni. Ugyanez derül ki akkor is, amikor Aitchison Lewis Carroll 19. századi angol író két tükörszágbeli regényhőse, Alice és Dingidungi beszélgetését idézi. A vitát Dingidungi az igék javára dönti el arra hivatkozva, hogy a mondat alkotórészei közül az igék nemcsak a „legrátartibbak”, hanem „áthatolhatatlanok” is. Az igék különleges ereje éppen „áthatolhatatlanságukban” rejlik (Aitchison 1983: 110). Az igék tehát szinte megismerhetetlenek, így természetükre vonatkozóan minden részletre kiterjedő információval talán nem is rendelkezhetünk.

1. 1. Brassai Sámuel igecentrikus elmélete

Brassai Sámuel erdélyi polihisztor már a múlt század közepén arra törekedett, hogy „a mondat egyetemes jegyeire” vonatkozó törvényszerűségeket megállapítsa. A szabálytalan szórendű magyar mondatok szerkezetében két „invariáns szerkezetet” fedezett fel: a hallgató számára ismert, igehatározóval kifejezett, mondatkezdő részt, amelyet „inchoatívum”-nak, előkészítő résznek nevezett, és az „inchoatívum”-ot követő, új ismereteket tartalmazó részt, a mondat állítmányát, amelyet „zöm”-nek, a mondandót tartalmazó „tüzetes résznek” nevezett. Felismerte, hogy az információ értékénél fogva csupán a zöm nélkülözhetetlen eleme a mondatnak. „A zöm minden mondatban jelen van; az inchoatívum viszont el is maradhat” (É. Kiss in Gazda 1997: 90). Az ige a mondat központi magját képviseli.

Korának természettudományos ismereteire támaszkodva Brassai a mondatot a naprendszerhez hasonlította, amelynek középpontjában az ige foglal helyet úgy, mint a naprendszerben a Nap. Az ige a Naphoz hasonlóan energiával rendelkezik, ezért ugyanúgy vonzza a főveket, mint a Nap a körülötte keringő s forgó planétákat.

1. ábra.

A mondat szerkezetének ábrázolása Brassai elképzelése alapján

Az ige vonzatait (Object, Subject, Umstandswort) Brassai határozóknak nevezte, mondván, hogy szintaktikai szempontból semmi különbség nincs közöttük. Kiemelte, hogy a határozók/planéták sajátos helyzetben vannak, mert egyrészt a Nap vonzásteréhez tartoznak, másrészt viszont ők is további égitesteket, bolygókat vonzanak magukhoz. Hasonló jelenség figyelhető meg a mondatban is, hiszen a névszók újabb nyelvi elemeket, Brassai megfogalmazása szerint jelzőket vonnak be a mondatba. A jelzők, mint a határozók határozói, szintaktikai szempontból egyneműek.

Ez a hasonlat rendkívül szemléletesen tárja elénk, hogy az ige centrális szerepet tölt be a mondat szerkezetében. Kitűnően szemlélteti azt, amit Brassai így fogalmazott meg: „... a mondat – a logikai ítéletet kifejező, kopulával szerkesztett mondatok kis csoportja kivételével – univerzálisan nem az alany és az állítmány dualizmusára épül, hanem csak egyetlen 'tartó és forduló sarka' van: az ige”. Az alany csupán egy az ige bővítményei közül (É. Kiss in Gazda 1997: 88).

Brassai elméletének voltak ellenzői, akik gondolatait vagy nem értették meg, vagy túlságosan merésznek tartották. Természetesen akadtak lelkes követői is, akik közül Balog Péter és Kalmár Elek például azt emelte ki, hogy a mondatban az ige kiegészítőinek számát mindig az ige által jelölt cselekvésforma jelöléséhez szükséges tényezők száma határozza meg (H. Molnár 1973: 12).

1. 2. Lucien Tesnière, a valenciaelmélet megalkotója

Lucien Tesnière francia nyelvész (1893-1954), a strukturalista és a formalista irányzatok előfutára, a strasbourg-i, majd a montpellier-i egyetemek professzora nem elsősorban a szláv nyelvek grammatikájának megírásával szerzett hírnevet a világban, hanem az 1959-ben,

között egy fentről lefelé irányuló hierarchikus viszony áll fenn, amely azt jelzi, hogy minél magasabb szinten helyezkedik el egy elem a szintaktikai skálán, annál fontosabb szerepet tölt be a mondat szerkezet kialakításában. A legfelső szinten az ige található, ez a mondat uralkodó eleme, és minden más mondatrész az igének van alárendelve. A szemantikai skálán viszont, ahol a meghatározó és a meghatározott viszonya fejeződik ki, a sorrend megfordul. Minél alacsonyabb egy adott mondati elem státusza, annál fontosabb a szemantikai funkciója.

A MONDAT BELSŐ SZERKEZETE

SZERKEZETI VONATKOZÁSOK SZEMANTIKAI VONATKOZÁSOK

V	megharapta	alárendelő	meghatározott	Ige
↓	↓ ↓	↓	↑	↑
N	kutya , postást	alárendelt alárendelő	meghatározó meghatározott	Főnév
↓	↓	↓	↑	↑
A	hamis	alárendelt	meghatározó	Melléknév

3. ábra.

A mondat belső szerkezetét szemléltető, Tesnière elmélete alapján készült ábra.

A mondat külső és belső szerkezete között a francia nyelvész a következő kölcsönhatást tételezte fel: Amikor ki akarunk mondani egy mondatot, a mondat belső, többdimenziós, szerkezeti elemei jelennek meg az agyunkban, amelyet a nyelv szintaktikai szabályainak megfelelően olyan lineáris, egydimenziós szerkezetté alakítunk, amely a szemantikai viszonyokat tükrözi. Ezt a lineáris szerkezetet továbbítjuk a befogadó felé, aki azért, hogy megértse az információt, szintén többdimenziós, hierarchikusan strukturált szerkezetté alakítja. A kommunikációt tehát ezen két szerkezetnek, a mondat külső és belső szerkezetének a váltakozása hatja át, illetve kíséri.

Az ige centrális szerepére vonatkozó elképzelést Tesnière a valencia fogalmával egészítette ki. A valencia terminust a kémiából kölcsönözte. Nézete szerint az igének a kémiai elemekhez hasonlóan ún. kapcsolódási sajátosságai, vegyértékei vannak. A szintaktikai kapcsolódás során az ige megfelelő számú kiegészítőt köt le, amelyek száma nem tetszőleges, hanem az igétől függ, és 0-tól 3-ig terjedhet (Теньер 1988).

1. 3. Brassai és Tesnière tevékenységének megítélése a nyelvtudományban

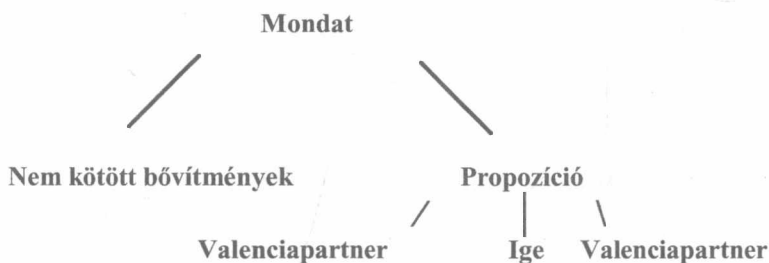
Elmondhatjuk, hogy Tesnière elméleti céljainak megvalósítása érdekében teljesen új grammatikai terminológiát vezetett be. Saját megfigyelései alapján, és szigorú nyelvészeti szabályok figyelembevételével dolgozott, ugyanakkor elméletét pedagógiai célok szolgálatába állította. Gyakorlati célja az volt, hogy olyan ábrákat, fára emlékeztető diagramokat hozzon létre, amelyek megkönnyítik, érthetővé teszik gyermekei számára a francia nyelv grammatikáját.

A kortársak sem Brassai, sem Tesnière gondolatait sem tudták elfogadni, túlságosan merésznek, a hagyományostól eltérőnek tartották. Így az utókorra hárult az a feladat, hogy Brassai Sámuel, illetve Tesnière nézeteit újraértékelje és a szükséges nyelvészeti tényekkel kiegészítse. Tesnière elméletét egyrészt azért érte bírálat, mert az ige kötelező kiegészítői, aktánsai között Brassaihoz hasonlóan ő is mellérendelő viszonyt tételezett fel. Ezt az álláspontot később S. Dik holland nyelvész korrigálta funkcionális grammatikájában (Dik 1978: 70). Másrészt azért is bírálhatók Tesnière elképzelései, mert aktáns-elméletét elsősorban a francia nyelv szintaxisára vonatkoztatta, továbbá nem fogalmazta meg egyértelműen az aktánsokat a szirkonsztansoktól megkülönböztető kritériumokat. Az aktánsokat az igehez szervesen kapcsolódó mondatelemeknek tartotta, amelyek funkciója az, hogy az ige értelmét kiteljesítsék. A szirkonsztans viszont tetszés szerint választható ki, de nem kötelező. Tesnière-nek ezt az első hallásra meggyőzőnek tűnő érvelését az ige harmadik aktánsával kapcsolatos problémák ingatták meg. Ez az aktáns ugyanis gyakran prepozícióval ellátott határozó, míg egyes prepozíciós szerkezetek azért aktánsok, mert közel állnak az igehez. Az elmélet ún. 'fehér foltjai' tulajdonképpen megoldatlanok maradtak, mert Tesnière megpróbálta 'elsimítani' az aktánsok és a szirkonsztansok szintaktikai és szemantikai jellegéből adódó különbségeket. Természetesen, annak ellenére, hogy modellje felülvizsgálatra szorul, el kell ismernünk, hogy a tudós innovatív tevékenysége mérföldkő volt a nyelvészet történetében, hiszen egy olyan elmélet alapjait rakta le, amely később számos követőre talált (Теньер 1988).

1. 4. Helbig és Schenkel, a valenciálmélet német képviselői

Tesnière strukturális szintaxisának megjelenésével kb. egy időben kezdtek el német nyelvészek a verbocentrikus elmélettel foglalkozni és a valenciával kapcsolatos álláspontok közül egyre többet építettek be hagyományos grammatikájukba. Először 1968-ban, majd másodsor 1973-ban jelent meg Helbig és Schenkel közös műve, a *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*. Az 1968-as évet azért kell hangsúlyoznunk, mert ugyanebben az évben látott napvilágot Charles Fillmore amerikai nyelvésznek a *The Case for Case* c. tanulmánya, amelynek kiinduló álláspontja meglepően hasonlít Helbig és Schenkel elképzeléséhez (In: Somers 1987 : 4 -11).

A két német nyelvész Tesnière aktánsait az igehez kapcsolódó, kötött, szirkonsztánsait viszont nem kötött bővítményeknek nevezte el. A mondatot két fő részre, propozícióra és nem kötött bővítményekre osztotta fel, amelyet az alábbi ábra szemléltet.

4. ábra.

A valenciapartnernek és a nem kötött bővítmények közötti különbséget szemléltető diagram (Helbig és Schenkel 1973: 35 alapján)

Helbig és Schenkel kiemelte, hogy a propozíció a mondat alapjelentését tartalmazza és központi eleme az ige, amely meghatározott számú betöltendő üres helyet nyit meg maga körül. Az üres helyeket kitöltő nomenek az ige kötött bővítményei, azaz valenciapartneri (Complements), amelyek között Helbig és Schenkel kötelező és fakultatív vonatot is megkülönböztet. A két német nyelvész azért tartja az ige valenciapartneri kötött bővítményeknek, mert azok a mondat alapszerkezetének kialakításakor rendkívül szorosan beépülnek az ige által biztosított szintaktikai keretbe. Ez a keret a beépülő elemek számát és típusát olyan mértékben meghatározza, hogy előre megjósolható, prognosztizálható lesz, hogy mely elemek jelennek majd meg kötött bővítményként a mondat felszíni, szintaktikai szerkezetében.

A nem kötött bővítmények (Adjunct) mondatbeli státuszát illetően Helbig és Schenkel azt a nézetet vallja, hogy azok kívül esnek a propozíción, nem az igehez, hanem a mondat egészéhez kötődnek. Számuk nem prognosztizálható, hiszen ezek a kiegészítők bármikor tetszés szerint betoldhatók egy-egy mondatba, vagy éppen ki is hagyhatók. Tény, hogy a nem kötött bővítmények korántsem illeszkednek olyan törvényszerűségek alapján a propozíció egészéhez, mint a valenciapartnerek az igehez, ezt a teljesen evidensnek tűnő álláspontot mégis óvatosan kell kezelnünk. Arra is oda kell figyelnünk, hogy egy-egy mondat elem, legyen az kötött vagy nem kötött bővítmény, mindig csak egy meghatározott ige alapján jellemezhető. Sőt, vannak olyan bővítmények is, amelyek egyes igékhez kötelező érvénnyel kapcsolódnak, míg más igékhez nem. A *lakik* igét tartalmazó mondatban például kötelező a lokatívusz használata (*John Londonban lakik*), míg pl. a *meglátogat* ige mellett ez az eset előfordulhat, de nem kötelező (*John [Londonban] meglátogatta a barátját*). A *lakik* és a *meglátogat* ige valósággra vonatkozása különböző, és ez abból következik, hogy belső szerkezetük és kiegészítőik száma sem azonos. Ezen nyelvészeti tények alapján hívja fel a figyelmet Helbig és Schenkel arra, hogy a bővítmények kötött vagy nem kötött jellegének megállapítására teszteket kell bevezetni. Ilyen pl. az ún. kizárásos teszt, amelynek lényege a következő: Azokat a mondat elemeket, amelyekkel kapcsolatban vitatható, hogy az igei részhez vagy a mondat egészéhez tartoznak, ki kell hagyni a mondatból, és meg kell állapítani, hogy a megmaradt rész grammatikailag értelmes-e, vagy sem. Ha igen, akkor az ún. eliminált, azaz kihagyott elem nem kötött bővítmény. Természetesen Helbig és Schenkel vizsgálata nemcsak a bővítmények kötött és nem kötött voltára terjed ki. Valenciaszótáruk minden igét három szinten jellemez. Az első szint az ige bővítményeinek számát adja meg és jelöli azok kötelező vagy fakultatív voltát. A második szinten a kötött elemek szintaktikai formája jelenik meg, pl. főnév, prepozíciós szerkezet, beágyazott mondat stb. A harmadik szint a szemantikai korlátozásokat tartalmazza és olyan közismert kategóriákat alkalmaz, mint pl. élő, humán, élettelen, elvont, cselekvés, hely stb (Helbig és Schenkel in Somers 1987). A következő fejezetben azt vizsgáljuk meg, milyen kapcsolat mutatható ki a Fillmore nevéhez fűződő esetgrammatika, valamint a Helbig és Schenkel által képviselt valenciaelmélet között.

1. 5. Az esetgrammatika kapcsolódása a valenciaelmülethez

Az a mondat elem, amelyet a kutatók korábban aktánsnak neveztek, Charles Fillmore elméletében az *eset* elnevezést kapta. Ezért grammatikáját, amelyet 1968-ban ajánlott az érdeklődők figyelmébe, esetgrammatikának nevezte el. Fillmore új típusú elméletét, amely szigorúan szemantikai elvekre épül, a magyar nyelvészek körében Andor József

népszerűsítette 1982-ben megjelent tanulmányában. Kiemelte, hogy Fillmore grammatikája a szemantika mélyebb rétegeiben rejlő relációkat vizsgálja, amelyek „kapcsolatba hozhatók az emberek alapvető cselekvési formáinak, létezési viszonyainak és az ezekről nyelvünk segítségével tett állításaik belső tartalmának elemzésével” (Andor 1982). Az esetgrammatika alaptétele az, hogy a szintaxis kiindulópontját a szemantika képezi. Ennek következtében el kell különíteni egymástól a hagyományos szintaktikai (alany, tárgy, határozó), és a valóságra vonatkozó, szemantikai eseteket (Agens, Instrumentalis, Objective, Locative, Dative stb). Míg a szintaktikai esetek azt fejezik ki, hogy az igehez kapcsolódó névszók milyen pozíciókat vesznek fel a szintaktikai konfigurációban, a szemantikai esetek a valóságban betöltött szerepeket, funkciókat tükrözik. Ezeket Fillmore mélyszerkezeti eseteknek nevezte. Ilyen például az Agens/agentivus, a cselekvés végrehajtójának, az Objective/objektívus, a cselekvés vagy folyamat által érintett tárgynak, az Instrumentalis/ instrumentalis, a cselekvés vagy állapot kiváltójának/eszközének az esete stb. Fillmore hangsúlyozza, hogy ezen szemantikai, valamint a hagyományos kategóriákkal jellemezhető szintaktikai esetek (alany, direkt- és indirekt tárgy, helyhatározó stb.) között csak részleges megfelelés van. Bebizonyítható, hogy a mondat szintaktikai szerkezetében betöltendő alanyi pozícióra a mélyszerkezeti esetek közül több is „pályázhat”. Ha a cselekvő mondatban Ágens van, automatikusan az tölti be az alany pozícióját.

(1) *John broke the window with a hammer.*

(János betörte az ablakot egy kalapáccsal.)

Ha nincs Ágens a mondatban, de jelen van a cselekvés eszköze, akkor az eszközt megnevező nomen foglalja el az alany helyét.

(2) *The hammer broke the window.*

(A kalapács betörte az ablakot.)

Ha pedig sem a cselekvés végrehajtóját, sem annak eszközét nem tudjuk megnevezni, a mélyszerkezeti esetek közül az Objective/objektívusz kerül alanyi pozícióba.

(3) *The window broke.*

(Az ablak betört.)

Megfigyelhetjük, hogy míg az ige körül az aktánsok változhatnak, az ige változatlan marad. Egyetlen igealak képes arra, hogy a nomenek számára különböző szemantikai funkciókat jelöljön ki. Ez a tény is az igeik domináns szerepét, mondatszervező képességét bizonyítja. Nem csoda tehát, hogy Fillmore Chomsky elméletét figyelmen kívül hagyva a mondatot olyan kiinduló szabályokból vezette le, amelyek a szemantikai viszonyokat tükrözik. A valóság viszonyainak megfelelően Helbig és Schenkel modelljéhez hasonlóan a mondatot modalitásra és propozícióra bontotta. Modalitás fogalmába beleférnek Tesnière szirkonsztánsai, valamint Helbig és Schenkel nem kötött bővítményei. A propozíciót illetően Fillmore kiemelte, hogy minden mondat kiinduló szerkezete tartalmaz egy igt, és az igével valamilyen esetviszonyban álló egy vagy több főnevet. A *The Case for Case* című tanulmányában azt is kikötötte, hogy minden főnév, azaz argumentum csak egy mélyszerkezeti esetet képviselhet a mondat szintaktikai szerkezetében. Ezt a korlátozást évekkkel később, alaposabb vizsgálódás eredményeképpen feloldotta (Fillmore 1968; Dirven and Radden 1987: 21-23). Amit más szerzők valenciának, vegyértéknek neveztek, azt Fillmore esetkeretként határozta meg. Az igeiket annak alapján jellemezte és csoportosította, hogy milyen mélyszerkezeti esetekkel fordulhatnak elő. A *jump / ugrani* igeinek az esetkeretét pl. a következőképpen adta meg:

[+ ----- A (S) (G)]

John jumped from one side of the ditch to the other side.

(János átugrott az árok egyik oldaláról a másik oldalra.)

A [+ ----- A (S) (G)] predikátumkeret azt fejezi ki, hogy az ige által jelölt cselekvés elválaszthatatlan annak aktív, reális végrehajtójától. Abból, hogy a *John jumped* mondat grammatikailag helyes, arra következtethetünk, hogy a *jump* angol ige mellett az Agens megnevezése kötelező, míg a cselekvés kiinduló- és végpontjának megnevezése lehetséges, de nem kötelező. Láthatjuk, hogy az ige valenciájához hasonlóan az esetkeretek is megmutatják azoknak a kötött és a nem kötött bővítményeknek a számát, amelyek a mondat szintaktikai szerkezetének kialakításában részt vesznek.

	<i>Helbig és Schenkel</i>	<i>Fillmore</i>
Első szint: az ige vegyértéke számokkal kifejezve	+	+
Második szint: felszíni esetek, az ige vegyértéke által lekötött szintaktikai esetek	+	-
Harmadik szint: szemantikai korlátozások	+	+

5. ábra.

A valencia-elmélet és az esetgrammatika között kimutatható azonosságok és eltérések.

Megfigyelhetjük, hogy Fillmore esetkeretei ugyanúgy a kiegészítők számát mutatják meg, mint Helbig és Schenkel modelljében a valencia. Tehát a két elképzelés között az első szinten azonosság állapítható meg. Ezzel szemben a második szinten nem mutatható ki párhuzam a valenciaelmélet és az esetgrammatika között, mivel Fillmore esetkeretei nem a bővítmények szintaktikai kapcsolódására, hanem azok szemantikai funkciójára utalnak.

Álláspontunk szerint a harmadik, szemantikai szint az, ahol az esetgrammatika nemcsak érintkezik a valenciaelmélettel, hanem túl is mutat rajta. Egyrészt lehetőséget teremt arra, hogy a szintaktikai valenciát megkülönböztessük a szemantikaitól, mivel vannak olyan esetek, amikor a kettő nem esik egybe. Erre vonatkozóan a természeti jelenségeket megnevező mondatok köréből most mindössze egy példát említünk. Az angol *It is raining*, a német *Es regnet* mondatokban az ige a szintaxis szintjén monovalens, azaz egy vegyértékű. Szemantikailag viszont avalens. A formális alany azért jelenik meg a kifejezés síkján, mert mindkét nyelvben szintaktikai szabály írja elő, hogy minden egyszerű kijelentő mondat igéjének legyen alanya. A magyarban ugyanezt a tényállást kétféleképpen, avalens és monovalens igével egyaránt kifejezhetjük: *Esik. Esik az eső*. A szemantikai és a szintaktikai valencia mindkét esetben egybeesik. Az orosz *Идём дождь* mondat monovalens igéje szintén a szemantikai és a szintaktikai valencia egybeesését mutatja.

A szemantikai és a szintaktikai valencia fogalmának tisztázásán kívül az esetgrammatika Helbig és Schenkel szemantikai korlátozásokat tartalmazó kategóriáit is

pontosítja és kibővíti. Az élő, élettelen, humán, stb. ismertetőjegyek helyett az esetkeretek azt tárják elénk, hogy az aktánsok milyen szerepeket töltenek be, milyen minőségben vesznek részt a szituációban. A szerepekkel kapcsolatos problémák tisztázása a 70-es években Fillmore-t arra készítette, hogy az „egy argumentum - egy szerep”-ről kialakított álláspontját megváltoztassa. Megfigyelhető ugyanis, hogy bizonyos szemantikai mezők igének egy-egy argumentuma ún. „kettős szerepet” tölt be. Így viselkednek pl. egyes, helyzetváltatókat kifejező, vagy pl. a tisztálkodás szemantikai mezőjébe tartozó igék. A *Paul rolled down the hill / Paul legurult a hegyről* mondatokban az ige kettős szerepet jelöl ki egyetlen kötelező kiegészítőjének. Paul egyrészt Ágense, másrészt Páciense az ige által jelölt cselekvésnek. A jelenséget Fillmore az alábbi esetkerettel szemlélteti:

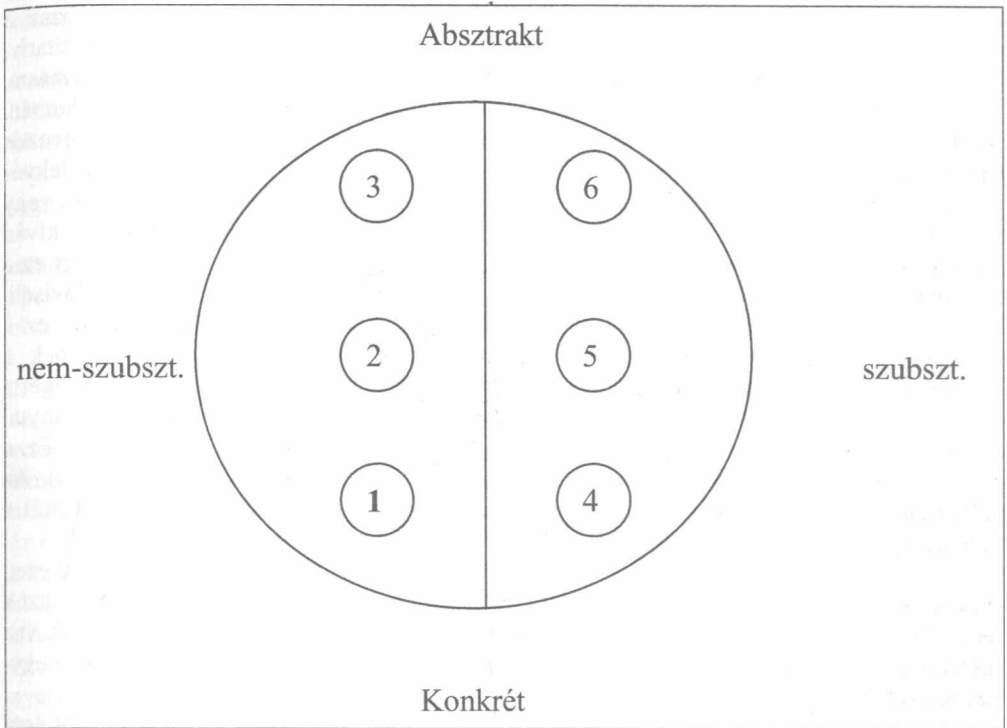
A --- Paul
 [roll P --- Paul]
 L --- down the hill

Ugyanez jellemző a *mosakszik, átöltözik, fürdik, fésülködik, borotválkozik* stb. igékre minden olyan esetben, amikor azok egy valenciájukat érvényesítik (Somers 1987: 183).

1. 6. Az igék széma-szerkezetével kapcsolatos orosz és magyar szemantikai kutatások

A 70-es és a 80-as években orosz nyelvészek is jelentős, a szemantika és a szintaxis tárgykörébe tartozó tanulmányokat jelentettek meg, amelyekben az ige mondatbeli szerepére vonatkozóan az alábbi álláspontot fogalmazták meg: Tartalmi síkon az igei állítmány sokkal több, mint egyszerű lexikai jelentés. Egy meghatározott jelentésen kívül az ige egy kialakítandó mondat modelljét is magában foglalja. Az igei állítmánynak üres helyei vannak. Ezeket az üres helyeket a mondatban olyan szavakkal kell kitölteni, amelyek kategoriális jegyei megfelelnek az ige által támasztott követelményeknek (Васильев, 1982: 36). Az orosz nyelvészek az igék belső szerkezetére vonatkozóan olyan hipotéziseket fogalmaztak meg, amelyek alapján azok mondatbeli domináns szerepe megmagyarázható. 1982-ban megjelent tanulmányában Gaisina azt fejtette ki, hogy az igei jelentést úgy kell elképzelnünk, mint belső szemantikai jegyek, szémák összességét. Gaisina két számacsoport, a paradigmatis és a szintagmatikus szémák csoportjának meglétét tételezte fel, és kiemelte, hogy az előbbieket a lexikai jelentés, míg az utóbbiak a szintaktikai jelentés kialakításában vesznek részt. A szintagmatikus szémák szubsztanciális összetevők. A valóság elemeire, például a cselekvés végrehajtójára, a cselekvés által érintett személyre vagy a cselekvés helyére utalnak, míg a nem-szubsztanciális, paradigmatis szémák a valóságelemek ismertetőjegyeire, mozgásformáira, változásaira, illetve létezésére vonatkoznak (Гайсина 1982).

Gaisina hipotézise alapján Lévai Béla, a Debreceni Egyetem (akkor még Kossuth Lajos Tudományegyetem) oktatója arra tett kísérletet, hogy az ige széma-szerkezetét modellálja.

6. ábra

Az igék széma-szerkezete
(Lévai 2000 alapján)

A szémákat egy vertikális tengellyel kettéosztott körbe helyezte el úgy, hogy a tengely bal oldalára a lexikai jelentés kialakításában szerepet játszó nem-szubsztanciális, azaz paradigmatis, míg a jobb oldalára a mondat szerkezet kialakításához szükséges, szubsztanciális, szintagmatikus szémákat helyezte el. Gaisina elképzelései alapján mindkét csoport szémái között hierarchikus viszonyt tételezett fel. A paradigmatis szémák vonatkozásában a hierarchia legalsó szintjére a cselekvésformát, változást, történést megnevező dinamikus szémákat helyezte. Ezekre épül a szémák második csoportja, amelynek tagjai a változás, az ismertetőjegy kialakulását megnevező cselekvésformák kifejezésében játszanak szerepet. A harmadik szinten, a hierarchia csúcán pedig a létre, létezésre utaló legelvontabb, statikus szémák találhatók.

A legtöbb ige dinamikus és statikus szémákat egyaránt tartalmaz. A statikus szémák „aktiválódnak” például mindazon esetekben, amikor az egyébként dinamikus ige (pl. hoz) cselekvést megnevező főnévvel kapcsolódva ún. leíró kifejezést alkot (pl. döntést hoz). Ilyenkor az ige absztrakttá válik, deszemantizálódik, benne a hierarchia csúcán lévő absztrakt szémák jelentése érvényesül (Dobos 2001: 22-24).

A képzeletbeli tengely mentén letről fölfelé, az egyes számacsoporttól a harmadik felé haladva fokozatosan csökken a dinamikus jelleg, majd a harmadik csoportban, a hierarchia csúcán teljesen elvész. A képzeletbeli tengelytől jobbra kvalifikatív, azaz a cselekvő személyt, az élettelen tárgyat és az elvont fogalmat minősítő, valamint kvantitatív, vagyis a személyek, tárgyak, dolgok mennyiségére utaló számacsoportok épülnek egymásra. A kvalifikatív számák a következő jegyeket hordozhatják: élő-élettelen, humán-nem humán, állatra jellemző stb. A kvantitatív számák azt határozzák meg, hogy az ige által megnevezett cselekvést egy vagy több személy hajthatja-e végre, vagy például azt, hogy a cselekvés végrehajtásához hány tárgy szükséges. „A *gyülekezik*” ige pl. több személy (tüntető) vagy tárgyak és dolgok (felhők) meglétét tételezi fel. Az *elhord* (könyveket) ige több tárgyat kíván vagy a cselekvés ismétlődését fejezi ki” (Lévai 2000: 43). Lévai kiemeli továbbá, hogy ez a kvantitatív jegy az ige ötödik, a funkcionális jegy pedig a hatodik számacsoportot képviseli. Az ige csak úgy alkothat szerkezetet, ha más elemeket magához köt. „Az igenek ez a képessége (*valenciája*) lényegében a tárgyi szituáció nem-szubsztanciális elemének a szubsztanciális elemekkel való kapcsolatát tükrözi (Lévai u.o.) A szerző ezt a jelenséget a *magyaráz* ige alapján szemlélteti, amelyben „benne van az a többletjelentés is, hogy alanyra, tárgyra és részeshatározóra van szüksége. A *magyaráz* ezért *háromvalenciás* ige. Ez a lexikai-szemantikai eredetű, de szintaktikai funkciójú jegy a harmadik széma(csoport). Az ige (igésített névszók stb.) mondatalkotó, mondatstruktúrázó képessége lényegében ettől a számacsoporttól függ” (Lévai 2000: 43 - 44).

Az ige valenciája azonos a vonzatok számával. Bár a bemutatott belső szerkezeti jegyek összessége rendkívül gazdag jelentéseket alakíthat ki, mégis el kell fogadnunk azt a tényt, hogy az ige jelentős része „jelentéshiánnyal” küzd. Azaz, kevés olyan ige van (például *esteledik*, *sötétedik*, *alkonyodik*), amelyik önmagában alkalmas lenne a valóság egy-egy tényállását, azaz a tárgyi szituációt megjeleníteni.

Nem véletlenül definiálja tehát Lévai a valenciát negatív szemantikai töltésen alapuló kötődési, kiegészülési képességként, szükségszerűségként. „Az az elem vagy szerkezet tehát, amelynek valenciája van, szemantikai szempontból nem teljes, nem egész, vagyis más elemet vagy szerkezetet kell magához kötnie, hogy a kiegészítő elemekkel a jelentése teljessé válhasson” (Lévai 2000: 44). Az ige „teljessé válását” úgy kell értelmeznünk, hogy az igenek olyan teljes és grammatikailag helyes mondatot kell létrehoznia, amely a valóságnak egy szituációját, tényállását tükrözi. A 0 valenciával rendelkező igeeknek sem alanyi, sem tárgyi, sem határozói vonzatuk nincsen. Az egy valenciás igeeknek csupán alanyi vonzatuk van, pl. *valaki fázik/remeg/él*. Amelyik igenek alanyi és tárgyi vonzata egyaránt kimutatható (pl. *valaki ír/olvas valamit, kedvel/szeret valakit*), az két valenciás. Alanyi, tárgyi és határozói vonzat esetén az ige három valenciás, pl. *valaki megmutat/elküld/ad valakinek valamit*. Sőt, az is előfordul, hogy egy igenek az alanyi és a tárgyi vonzaton kívül két határozói vonzata is van, pl. *valaki adat valakinek valamit valaki által* (Lévai 2000: 45).

Mint ahogy Lévai is kiemeli, az ige kiegészítői is hierarchikus sorrendbe állíthatók. A szemantikai funkciók sorrendje a következő: „A cselekvő személy van az első helyen, mivel tőle indul ki a cselekvés, rá jellemző az esemény stb. Ez a kiegészítő áll legközelebb az állítmányhoz, az igei valencia itt a legerősebb, ez a kiegészítő a legkevésbé elhagyható. A második helyen a patiens (ha ez nincs, akkor a lokális vagy modális bővítmény) áll. A harmadik helyre az addressatum, esetleg más kiegészítő kerül. (...). Minél távolabb van a kiegészítő az igétől, annál kevésbé köti az igei valencia. Minden igenek megvan a

vonzatköre” (Lévai 2000: 46). Az ige vonzatköre vagy vonzaskörzete hozza létre azt a keretet, amelyet egyes szerzők predikátumkeretnek, mások esetkeretnek neveznek. Ezek a keretek a nyelv lehetséges magmondatainak a szerkezetét alkotják.

Az igecentrikus elméletekre vonatkozóan rendkívül nagy mennyiségű, az igék természetét a szintaxis és a szemantika területére egyaránt kiterjesztő szakirodalom gyűlt össze az elmúlt 150 évben. Jelen tanulmányban elsősorban terjedelmi korlátok miatt csak néhányra tudunk kitérni, azokra, amelyek valamilyen analógia vagy hasonlat alapján segítenek elképzelni, milyen az a beszélő tudatában létező hierarchikus rend, amelynek segítségével gondolatait mondatok formájában megfogalmazza.

Az igék belső szerkezetéről és mondat szervező szerepéről kialakult elképzelést nem minden nyelvész tartja elfogadhatónak. A továbbiakban egy alkalmazott nyelvészeti diszciplína, a pszicholingvisztika eredményeit segítségül hívva kíséreljük meg a bemutatott elmélet igazságát, érvényességét igazolni.

2. A verbocentrikus elméletet alátámasztó kutatások a pszicholingvisztikában

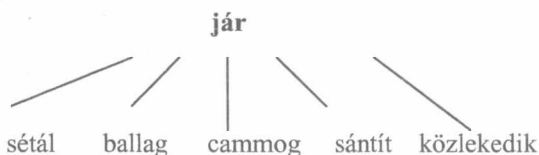
Az elméleti alapok ismertetését követően az igecentrikus elmélet alkalmazott nyelvészeti vonatkozásait mutatjuk be. Mivel közvetlenül nem figyelhetjük meg, mi megy végbe az elmében, amikor beszélünk, a jelenség tanulmányozására a pszicholingvisztika képviselői modelleket hoznak létre. Modellek, más rendszerekből vett analógiák alapján próbálják meg az igéket is jellemezni, és ez nem könnyű feladat. Szinte megvalósíthatatlannak tűnik, hiszen a kutatók egy olyan mechanizmus működésének leírására vállalkoznak, amely nem látható, a külső szemlélő számára nem hozzáférhető. Az elme működésére vonatkozóan csak az egyén külső megnyilvánulásai, reakciói, egyszóval viselkedésformái alapján következtethetünk (Corder 1973: 19–27). Az egyik, nyelven kívüli rendszerre vonatkozó analógia például a nyelvet egy téglákból felépített és cementtel megszilárdított építményhez hasonlítja. Az építmény és a nyelv között a következő párhuzamot mutatják ki. A főnevek, az igék és a melléknevek ugyanazt a szerepet töltik be a mondatban, mint egy épület esetében a kő és a téglák. Vagyis a szófajok alkotják a nyelv építőköveit, amelyekből mondatok szerkeszthetők. Ezek a mondatrészek önálló jelentésű, tartalommal rendelkező, teljes értékű szavak, a nyelv tényleges szókészletét alkotják. A köztük lévő kapcsolatot, azt a kötést, amit egy épület esetében a cement biztosít, a mondatban az ún. üres kötőelemek teremtik meg.

A pszicholingvisztika azt tartja egyik kardinális feladatának, hogy megvizsgálja, hogyan különbözteti meg egymástól az elme a nyelv fő alkotóelemeit, az igéket, a főneveket és a mellékneveket, hiszen közismert, hogy számos esetben egy adott tartalmat bármelyik szófajjal kifejezhetünk. A nyelvészetben viszont azt a tényt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a szófajok közül csak az igék azok, amelyek építő- és kötőelemek egyaránt lehetnek. A *to give sy a book (egy könyvet adni valakinek)* szókapcsolatban a *give* főige a mondat „építőköve”, amely egy aktív személy cselekvését nevezi meg. A *to give sy a smile (valakire rámosolyogni)* szókapcsolatban ugyanez az ige „kötőelemként” viselkedik, azaz segédigei funkciót tölt be: egy deverbális főnevet helyez állítmányi pozícióba.

Kísérletek során megfigyelték, hogy ha az emberek egy szót helytelenül használnak, a hibát mindig azonos szófajon belül követik el. Főnevet a hasonló, de mégsem odaillő főnévvel, melléknevet melléknévvel, igét igével tévesztenek össze. Ez arra enged következtetni, hogy a szófajhoz való tartozás a szó szerves és elválaszthatatlan része. A jelenség egyáltalán nem véletlenszerű, és nem is csupán szintaktikai szelekciós folyamatoknak tulajdonítható. Azzal magyarázható, hogy az elmében az azonos szófajhoz

tartozó lexikai egységek sokkal szorosabban kapcsolódnak egymáshoz, mint más szófajok elemeihez, amelyekhez csak lazán kötődnek. A *kiabál* ige pl. szorosabb kapcsolatot létesít a vele rokon értelmű *ordít*, *sikolt*, *üvölt*, stb. igékkel, mint a *kiáltás* deverbális főnévvel. Amikor mondatot szerkesztünk, a verbocentrikus elméletek képviselői szerint egy szintaktikai keretet választunk ki, majd a keret ún. „üres helyeit” kitöltjük az odaillő szavakkal. Aitchison fent említett művében kiemeli: az, hogy a mondatban minden szófajnak egy előre kijelölt helye van, egyáltalán nem véletlenszerű. Ugyanakkor arra vonatkozóan is állást foglal, hogy a mondatok szintaktikai kereteit a teljes értékű mondatelemek közül melyik biztosítja. Álláspontját afáziás betegek körében végzett kísérletekkel támasztja alá. Az ilyen betegek egy eseményekkel telezsúfolt képről szinte csak főnevek megnevezésével képesek kommunikálni. Annak, hogy az afáziások főneveket sorolnak fel, amikor cselekvésformákat neveznek meg, nem csupán az az oka, hogy a nyelvben több a főnév, mint az ige, hanem az is, hogy a főnevekkel kapcsolatban kevesebb a szintaktikai korlátozás. Az igék viszont kuszán, szinte megfeythetetlenül átszövik a mondat szintaxisát (Aitchison 1983).

Megfigyelték, hogy nyelvbtlások, szemantikai szelekciós hibák esetén is rendkívül kevés az ige. Ezt a tényt Aitchison azzal magyarázza, hogy amikor a beszélők mondatokat szerkesztenek, egy speciális, igéket tartalmazó tárházból az igéket – amelyek a többi mondatrész számára a keretet jelentik – sokkal korábban kiválasztják, mint a többi mondatrészt, amelyekkel csak később „öltöztetik fel”, vagyis egészítik ki a keretet. A szófajok megkülönböztetése egyrészt a mondat szerkezet kiválasztása szempontjából fontos a beszélők számára, másrészt pedig azért, mert a különböző szófajokat képviselő lexikai egységek eltérő módon szerveződnek. A főnevek másképp viszonyulnak egymáshoz, mint a melléknév a melléknévhez, vagy az ige az igéhez. Az egyes szófajokhoz tartozó szavak szerkezete szintekre osztható. A főnevek szerkezete pl. rész-egész viszonyt, ismertetőjegyet és funkciót is magába foglalhat (pl. kanári: madár, sárga, énekel). Az igék gyakran kettős szinten jelennek meg:

7. ábra.

Az általános és konkrét jelentésű igék közötti hiponim viszony szemléltetése.

Ez a példa is bizonyítja, hogy az alsóbb szinten elhelyezkedő igék mindegyike a fölérendelt ige által jelölt cselekvést, a helyzetváltoztatást fejezi ki, de a hangsúly a cselekvésformán, adott esetben a helyzetváltoztatás specifikus módozatain van (Aitchison, 1983: 104).

Azt az álláspontot, hogy a mondaton belül ténylegesen létezik egy domináns, az összes többit alárendelő elem, és hogy ez a mondat elem a predikatív funkciót betöltő ige, a pszicholingvisztikai kutatások az alábbi tényekkel támasztják alá: Az angol nyelv grammatikája ismeretében elképzelhetetlen, hogy létezhetnek olyan önálló mondatok, amelyek igét nem tartalmaznak. Statisztikai adatok alapján bebizonyítható, hogy egy-egy nyelv szóképletében sokkal kevesebb az ige, mint a főnév. A főnevek egyszerű, míg az igék rendkívül bonyolult mondattani szerepek betöltésére alkalmasak. Ezért nem képesek egyes

afáziás betegek az igék elsajátítására. A nyelvbotlások okozta szótévesztések között rendkívül kevés az igék körében elkövetett hiba. Ennek alapján következtetnek arra, hogy az elme sokkal korábban kiválasztja az igét, mint a többi mondatrészt.

Az említett kísérletek és a kísérletek alapján felállított hipotézisek nemcsak a pszicholingvisztika, hanem az elméleti kutatások számára is jelentős perspektívákat nyitnak meg. Igaz, hogy a pszicholingvisták nem a nyelvben közvetlenül megfigyelhető törvényszerűségek, hanem az elme működésére vonatkozó hipotézisek alapján fogalmazták meg téziseiket. Az elme által kiválasztott „keret”, illetve „váz” fogalma, valamint a szófajok szoros és laza kötődését felvető elképzelés azonban az igékkel kapcsolatos nyelvészeti kutatások számára is megfelelő kiindulópont lehet. Ennek segítségével eljuthatunk oda, hogy mindenki számára elfogadható érvekkel cáfoljuk meg a mondat dualizmusára vonatkozó elméletet.

3. A nyelv működésére vonatkozó ismeretek szerepe a nyelvoktatásban

Napjainkban szinte nem is jelennek meg olyan nyelvkönyvek, amelyekhez a szerzők ne mellékelnének tanári kézikönyvet, amely nemcsak a feladatokhoz szolgáltató megoldási kulcsot, hanem a tananyag elsajátítására szolgáló „forgatókönyvet” is tartalmaz. A tanári kézikönyvek olyan részletesen leírják mindent, aminek az órán történnie kell, hogy sok nyelvtanár úgy véli, ennél többre nem is vállalkozhat. A továbbiakban a tanulmány ezt a tévhitét szándékozik eloszlatni és emellett érvelni, hogy a tanár számára rendkívül hatékonyak lehetnek például a fent ismertetett nyelvészeti elméletekkel kapcsolatos ismeretek. Ezt a nézetet képviseli a hajdani középiskolás angol nyelvkönyvek és nyelvtankönyvek szerzője, Budai László is, amikor az angol ige valenciájával kapcsolatos nézeteit legújabb, 2006-ban megjelent könyvében nyelvpedagógiai perspektívába helyezi. Az országos tanulmányi versenyeken résztvevő középiskolások, főiskolára és egyetemre felvételiző tanulók, valamint az angol szakos hallgatók körében végzett felmérései, vizsgálódásai arról győzték meg, hogy a nyelvi teljesítmények „negatívumainak tekintélyes részéről” számot lehet adni egy integrált valenciaelmélet keretein belül” (Budai 2006: 9). Kíváncsnak tartja, hogy a főiskolai és egyetemi képzés során „a leendő nyelvtanárok megismerkedhessenek a valenciaelméletekkel, amelyek képesek számukra integrálni, pedagógiaiilag transzformálni a szükséges nyelvészeti tudnivalók nem csekély részét” ... mivel „ezek a jelenségek hangsúlyozottabban, szisztematikusabban, áttekinthetőbben és a pedagógiai gyakorlat számára általában hozzáférhetőbben dolgozhatók fel egy valenciamodell keretein belül” (Budai i.m. 9).

Az ige mondatszerző képességével kapcsolatos ismeretek segíthetik az új anyag bemutatását, és hasznosnak bizonyulnak a nyelvi jelenségek, a nyelv működésére vonatkozó törvényszerűségek magyarázata során is. Már a kezdő csoportokban fontos annak tudatosítása, hogy amikor kommunikálunk, a továbbítandó információt nem egymástól független és különálló szavak, hanem mondatok segítségével továbbítjuk. A mondatok jelentése viszont nem egyenlő részeinek, vagyis a mondatot alkotó szavaknak az összegével. A szavak jelentése attól függ, hogy milyen helyet foglalnak el a mondatban és milyen jelentésű nyelvi elemekkel „lépnek kölcsönhatásba”. Ezért nem szavakat, hanem annál nagyobb szerkezeti egységeket kell tanítanunk.

Minden nyelvnek vannak olyan mondatai, amelyek mindig ugyanabban a formában hangzanak el. Az angolban ilyenek például a következők: *Nice to meet you. How are you? Fine, thank you. What's your name? What's your job? What's the matter? What's the time?*

What time is it? What colour is it? I don't know. What happened? Excuse me, can you tell me the way to, please? How much is it? How much does it cost? What nationality are you? Where do you come from? Do you speak English? What would you rather have, tea or coffee? Hurry up! Speak up! Don't disturb! Don't overtake! Mind the gap! Mind your back! Wet paint! May you be happy! Many happy returns of the day! I wish you a Merry Christmas and a happy new year! Have a good time in Hungary! Thank you and the same to you stb. Ezeket a nyelvi paneleket mint egészeket tanítjuk meg, mindennemű nyelvtani magyarázat nélkül. Elsajátításuk mechanikus, nem igényel nyelvi kreativitást. Sajnos, a nyelvben az ilyen szerkezetek vannak kisebbségben. A mondatok nagy részét azonban a nyelvhasználóknak önállóan kell megszerkeszteniük, és gyakran olyan szavakra is szükségük lehet, amelyeket még nem tanultak. Ilyenkor hívják segítségül a szótárt, nem is sejtve, hogy ahhoz is bizonyos gyakorlat, és ezen kívül a nyelv működésére vonatkozó ismeret is kell, hogy ki tudják választani a megfelelő jelentést.

Amikor a tanulók először kapnak szótározást igénylő, önálló feladatot, azt tapasztalják, hogy a szótárban a legtöbb szó mellett egynél több jelentés található. Ilyenkor hajlamosak arra, hogy a keresett szócikket megtalálván, az első helyen szereplő jelentést írják ki. Ha az adott kontextusba ez nem illeszthető, azt gondolják, hogy a szöveg helytelen. Gondot okozhat például az angol *agent* főnév értelmezése. A tanulók ezzel a lexemával általában a *travel agent* szókapcsolatban találkoznak először. Ennek alapján könnyen kikövetkeztetik, mit is jelent a *secret agent*, de a *chemical agent*, vagy a *bleaching agent* szókapcsolat értelmezésénél ez az analógia már nem működik. Ilyenkor kell segítségül hívni a szókapcsolatnál nagyobb egységeket, a mondatokat, vagy szükség esetén a tágabb értelemben vett szövegkörnyezetet.

Az angol nyelv oktatásakor fel kell hívni a figyelmet arra is, mennyire nem mindegy, hogy egy adott lexéma milyen szerepet tölt be a mondatban. A *water, sugar, salt* lexémákról általában azt tudják a tanulók, hogy mindhárom szó a valóságban anyag formájában létező dolgot jelöl, tehát anyagnév. A következő mondatokban az említett lexémák főnévként szerepelnek: (1) *Water boils at 100 ° C.* (2) *Sugar makes us fat.* (3) *The cook put too much salt in the soup.* Az (1) mondatban a *boil*, a (2)-ban a *make* ige által kialakított mondat szintaktikai szerkezetében az alany szerepét töltik be, míg a harmadik mondatban a vizsgált főnév a cselekvés tárgyát jelöli. Az (1) mondatban az alany egy ismertetőjegy hordozója, a (2) mondatban egy állapot kiváltója, a (3)-ban a tárgyként szereplő *salt* főnév azt a dolgot nevezi meg, amelyre az alany cselekvése irányul. Sok tanulónak okoz aztán meglepetést, amikor az említett lexémákkal olyan szókapcsolatokban találkozunk, amelyekben azok jelzőként állnak egy-egy főnév előtt, pl. *sugar content, salt content, water melon, water bottle, water polo stb.* Példák alapján megfogalmazhatjuk számukra azt a következtetést, hogy a szavak jelentését és szófajokhoz való tartozását jelentős mértékben befolyásolja a mondatban elfoglalt helyük. Ezt a jelenséget szemléltethetjük olyan példákkal is (*The waiter watered the wine. The cook salted the soup. My mum sugared the coffee.*), amelyekben a korábban főnévként és melléknévként viselkedő lexikai kédegségek igeiként funkcionálnak, és a mondatszerkezet kialakításában vesznek részt. Ilyen és hasonló példák felsorakoztatásával, az anyanyelvben található megfelelők kiemelésével tudatosítani lehet a tanulóknak, hogy a szavak jelentése attól függően változhat, hogy milyen funkciót töltenek be a mondatban, és hogy milyen mondatelemekkel alkotnak szókapcsolatot. A mondat megszerkesztésének szabályai vannak, amelyeket a nyelv

működéséről kialakított szemléletük alapján, fokozatosan sajátíthatnak el az idegen nyelvekkel ismerkedő, azokat elsajátítani szándékozó tanulók.

4. A verbocentrikus elméletek alkalmazása a nyelvoktatásban

A nyelvtanulás kezdetén a tanulók azt tapasztalják, hogy nemcsak új szavakat, hanem az anyanyelvükre egyáltalán nem emlékeztető nyelvtani szerkezeteket is el kell sajátítaniuk. Ez gyakran félelmet kelt a tanulóknban, elveszi önbizalmukat és tanulási kedvüket. Ezért arról kell meggyőzni őket, hogy anyanyelvüknek és az elsajátítandó idegen nyelvnek közös jellemzői is vannak. Ilyen azonosság például az a tény, hogy minden nyelv mondatai igéből és az ige köré rendezett nominális mondatrészekből állnak. Hasznos, ha a régi, a szavak magolását előtérbe helyező módszer helyett egész mondatokat tanítunk, s közben szemléltetjük, miként szerveződik az ige köré a többi mondatrész. Ha például a valóságnak egy *írással* vagy *olvasással* kapcsolatos tényállását akarjuk nyelvi formába önteni, akkor tudatosítani kell a tanulóban, hogy ezeket a cselekvésformákat általában élő személy végzi. Ezért ha az *ír/olvas* igékkel akarunk mondatot szerkeszteni, az igéhez egy cselekvő személyt kell rendelni: *The teacher is writing. The students are reading.* Ha a situációt részletesebben akarjuk jellemezni,

akkor meg kell neveznünk a cselekvés tárgyát is: *The teacher is writing a word. The students are reading a book.* Nem kötelező, de megnevezhetjük a cselekvés helyét is: *The teacher is writing a word on the blackboard.* Ha ilyen példákat mutatunk be, a tanulót meggyőzzük arról, hogy az ige mondatszerző szerepe és vonzatstruktúrája a tanuló anyanyelvében és az elsajátítandó idegen nyelvben is azonos. Ha ez tudatosul a tanulóban, akkor nem a két nyelv közötti különbségekre fog koncentrálni, hanem keresni fogja, mi az, ami a két nyelvben közös. A tudatos nyelvtanulás során az igecentrikus elméletek azért lehetnek fontosak, és azért tekinthetők megbízható pedagógiai eszköznek, mert a két nyelv közös, univerzális jellemzőit hangsúlyozzák. Az esetek és az esetkeretek az anyanyelvben és az idegen nyelvben egyaránt jelen vannak.

Fokozza a nyelvoktatás hatékonyságát, ha mindig szem előtt tartjuk, hogy az ige egy Fillmore által keretnek nevezett sémát, vázat biztosít a többi mondatrész számára. Kiválasztja azokat a szemantikai eseteket is, amelyekkel az ige által megnevezett cselekvés összeegyeztethető. Ezért fontos, hogy a mondatszerkesztést az igéből kiindulva tanítsuk, és tudatosítsuk a tanulóknban, hogy az ige egy cselekvésformát jelöl, amelyhez mindenképp szükség van annak a személynek a megnevezésére, aki a cselekvést végrehajtja, és számos esetben azt a személyt vagy tárgyat is meg kell nevezni, amelyre a cselekvés irányul. Egy olyan egyszerű témakör, mint például a *Likes and dislikes* tanításakor például tanácsos az igét így felírni a táblára: *somebody likes something.* Következő lépésként a *somebody* és a *something* helyébe főneveket helyettesítünk, pl. *Peter, cars.* Majd megkapjuk a következő mondatot: *Peter likes cars.* A tanár további főneveket adhat meg, amelyek segítségével a tanulók gyakorolják a mondatszerkesztést, odafigyelve arra, hogy az élettelen jelölő főnév csak a tárgy szerepét töltheti be, és csak az ige után állhat, soha nem előzheti meg. A gyakorlást a *somebody hates/dislikes something* szerkezetekkel lehet folytatni. Ilyen és hasonló példákkal arról győzhetjük meg a tanulókat, hogy anyanyelvük és az elsajátítandó idegen nyelv között nemcsak különbségek, hanem azonosságok is vannak. A szakirodalom erre vonatkozóan leggyakrabban a Fillmore által részletesen bemutatott kereskedelmi tranzakciót, mint a valóság egyik részletét idézi.

A tárgyi szituáció feltételezi:

- a cselekvés aktív végrehajtóját, az Ágenst,
- azt a személyt, akinek a javára vagy kárára az Ágens cselevése irányul (Recipiens), valamint
- a cselekvés által érintett tárgyat (Objektum).

A vásárlást minden nyelvben, tehát a tanuló anyanyelvében és a célnyelvben is a következő igék által megnevezett cselekvésformák jellemzik: *buy, sell, exchange, take, give, receive, trade, steal* stb. Ha a tanulók ezt megértik, akkor nyelvi gondolkodásukat nem szavak, hanem fogalmak és valóságelemek fogják meghatározni. Mondatok szerkesztésekor arra fognak törekedni, hogy az igék által biztosított keretet az odaillő nominális elemekkel töltsék ki.

Természetesen a kereskedelmi tranzakción kívül a valóságnak számos más területére (pl. utazás, szórakozás, étkezés stb.) vonatkozóan is összegyűjthetjük a legtipikusabb igéket, amelyekhez aztán névszókat rendelhetünk. Ez a módszer hatékonyan szolgálja a különböző társalgási témakörök elsajátítását.

5. A verbocentrikus elmélet és a fordítás kapcsolata

Napjainkban, amikor a fordítóktól nemcsak azt várják el, hogy nyelvek, hanem azt is, hogy kultúrák és ideológiák között is közvetítsenek, a fordítás nyelvészeti aspektusa háttérbe szorult. Ennek ellenére úgy véljük, hogy elsősorban a fordítás oktatása során fontos a nyelvészeti aspektust is hangsúlyozni, és ennek kapcsán az eredetit és a fordítást nyelvészeti szempontból is összevetni. A bemutatott igecentrikus elméletek hatékony segítséget nyújtanak abban, hogy a célnyelvi szöveg mondatai helyénvalóak, grammatikailag helyesek legyenek.

Fontos, hogy a valenciaelmélet és az esetkeretek kapcsán a hallgatókban tudatosuljon, hogy míg a magyar nyelvben a szituáció elemei implicit módon beépülnek az igébe, az angolban azokat explicitté kell tenni, ki kell bontani. Az angol mondatban mindig ki kell tenni az alanyt. Mivel az angol nyelv nem rendelkezik a tárgyaz ragozás kategóriájával, angolban a tárgyat analitikusan kell jelölni. (Klaudy-Simigné 2000). Például: *Csengetett* → *He rang the bell. A borbély megborotválta.* → *The barber shaved him. Bevásárolt.* → *She did the shopping. Takarított.* → *She did the cleaning.*

Az szavak széma-szerkezetére vonatkozó ismeretek segíthetik a fordítani tanulókat abban, hogy megértsék: a szavakat képzletbeli jelentéselemek, szémák alkotják. Egy-egy lexémába számos, gyakran egymással teljesen ellentétes széma is beépülhet. S hogy a jelentések közül egy adott mondatban melyik konkretizálódik, melyik valósul meg, azt mindig a kontextus, a mondatlácba beépülő többi elem alapján lehet eldönteni. Például az angol *to go* igének különböző jelentései valósulnak meg attól függően, hogy személyt vagy tárgyat jelölő főnevekhez, vagy pedig melléknemekhez, illetve határozókhoz kapcsolódik. A jelentésátvitellel kapcsolatban erre a jelenségre Nida is felhívja a figyelmet. Fontosnak tartja, hogy az üzenet tartalmának átvitelekor legyünk tudatában annak, hogy mivel a szavak a jelentés alkotórészeinek hordozói, valójában nem szavakat fordítunk, hanem „alkotójegyek nyalábjaikat”. „Tulajdonképpen a szót egy olyan bőröndhöz lehetne hasonlítani, amelyet ruhával teli cipelnek ide-oda. És végső soron egyáltalán nem érdekes, melyik bőröndben milyen ruha van. Ami számít, az az, hogy a ruhák a lehető legjobb állapotban érkezzenek meg rendeltetési helyükre, vagyis a lehető legkevesebb kért szenvedjék. Ugyanez áll a referenciális szerkezetek kommunikációjára. Nem az az érdekes, hogy az alkotójegyeket

melyik szó viszi, hanem az, hogy a lexikális szállítás a helyes alkotójegyeket vigye át” (Nida in Bart-Klaudy 1985: 137).

Az 1. 6 részben idézett, Fillmore-tól vett (1), (2) és (3) példamondatok alapján megállapíthatjuk, hogy egy szituációt jellemezhetünk úgy, hogy annak minden résztvevőjét megnevezzük (*János betörte az ablakot egy kalapáccsal*), és leírhatjuk úgy is, hogy a résztvevők rejtve maradnak, csak az eredményre koncentrálnunk (*Az ablak betört*). Ha ezt a gondolatot a fordításra alkalmazzuk, akkor megfogalmazhatjuk azt a következtetést, hogy a fordító gondos mérlegelés után eldöntheti, hogy az adott kontextusban szükségesnek tartja-e az explicitációt, és megnevezi-e a szituáció valamennyi résztvevőjét, vagy elég, ha egyes résztvevők csak implicit módon vannak jelen.

A kereskedelmi tranzakció példájára visszautalva meg kell jegyeznünk, hogy az említett valóság-részletet bármely nyelven az *eladó és a vevő* felől egyaránt megközelíthetjük. Ha azt meséljük el, hogy *ki, kinek, mit ad el*, a kereskedő nézőpontját helyezzük előtérbe. Ugyanezt a szituációt a vásárló szemszögéből a *ki, kitől, mit vesz* mondat szerkezettel fejezhetjük ki (Fillmore 1976: 25) attól függően, hogy kinek a nézőpontját hangsúlyozzuk. Ha a valóság azonos tényállásait (*pl. Mari eladott Pistának egy könyvet /Pista megvett Maritól egy könyvet*) egy adott nyelven belül is kifejezhetjük különböző mondat szerkezetekkel, akkor ebből az is következik, hogy egy adott tényállást a fordítók is visszaadhatnak ellentétes szerkezettel. Az viszont nagyon fontos, hogy a fordításban a szereplők közötti viszony, amely a valóság viszonyait tükrözi, ugyanaz legyen, mint az eredetiben. Tehát a fordítástudomány számára az esetgrammatika alapján levonható következtetés így szól: a mondatok szintjén mindig arra kell ügyelni, hogy az eredetiben és a fordításban a Fillmore által mélyszerkezetinek nevezett esetek essenek egybe, mert a fordítás eredményeképpen létrejött mondat csak ebben az esetben felel meg az eredetinek, amely a forrásnyelvi valóságot tükrözi. Mindez azt bizonyítja, hogy a fordítónak mint közvetítőnek nyelvészeti ismeretekkel is kell rendelkeznie, és a mondat szerkezet átvitele során elsősorban ezekre kell támaszkodnia. (A fordítás mint közvetítés nyelvészeti alapjairól, a fordítói folyamat modellálásáról lásd bővebben: Simigné 2006: 9-54.)

Összegzés

A valenciaelmélet és az esetgrammatika, valamint a pszicholingvisztika mint alkalmazott nyelvészeti diszciplína által felsorakoztatott példák egyaránt azt igazolják, hogy a mondat fő szervezője az ige, amely a mondatban predikátumként funkcionál. A mondat szerkezet kialakítása során kiegészítőket, bővítményeket vonz magához, miközben azok számát és szemantikai jegyeit meghatározza. Ezt a körülményt a nyelvoktatásban és a fordításkor egyaránt figyelembe kell venni. Az idegen nyelvek oktatása akkor igazán eredményes, ha az új lexikai egységeket mondatkörnyezetbe helyezzük, és ha felhívjuk a nyelvtanulók figyelmét a kiegészítők fontosságára. Fordításkor gondos mérlegelés eredményeképpen kell az igét kiválasztani, mert az ige belső szemantikai jegyei, szemái döntik el, hogy a kiegészítők, azaz a körülötte elhelyezkedő aktánsok milyen szemantikai funkciókat kapnak a mondatban. Fordításkor nagyon oda kell figyelni arra, hogy az eredetiben és a célnyelvi mondatban a szemantikai esetek essenek egybe, mert a fordítás csak ebben az esetben fogja az eredetiben ábrázolt tényállást kifejezni.

Irodalom

- Aitchison, Jean 1983. *Words in the Mind. An Introduction to the Mental Lexicon*. Oxford: Basil Blackwell.
- Andor József 1982. *Napjaink esetgrammatikája nagytó alatt*. ANyT XIV. 5-15.
- Bart István.- Klauudy Kinga (szerk.) 1985. *A fordítás tudománya. Válogatás a fordításelmélet irodalmából*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Budai László 2006. *Az angol ige valenciája nyelvpedagógiai perspektívából*. Eger: Líceum Kiadó.
- Corder, S. Pit 1973. *Introducing Applied Linguistics*. London: Penguin Books Ltd.
- Dik, Simon 1978. *Functional Grammar*. Amsterdam-New York-Oxford: North Holland Publishing Company.
- Dirven, R.–Radden, G. 1987. *Fillmore's Case Grammar*. A Reader. Heidelberg: Julius Groos Verlag.
- Dobos Csilla 2001. A funkcióigés szerkezetek vizsgálata. PhD értekezés. Kézirat. Debrecen: KLTE. 198 p.
- Fillmore, Charles J. 1968. The Case for Case. In: *Bach and Harms*. 1-90.
- Fillmore, Charles J. 1976. Frame Semantics and the Nature of Language. *Annals of the New York Academy of Science*. 20-31.
- Гайсина, Р. М. 1982. К семантической типологии глаголов русского языка. In: Васильев Л. М. *Семантические классы русских глаголов*. Уралский Государственный Университет: Межвузовский Сборник. 5-75.
- Gazda István (szerk.) 1997. *Brassai Sámuel emlékezete. Tanulmányok a száz éve elhunyt sokoldalú erdélyi tudós munkásságáról*. Budapest: Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület.
- Helbig, G.–Schenkel, W. 1973. *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie.
- H. Molnár Ilona 1973. A vonzat problémái és a nyelv közlési funkciója. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok. IX*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- É. Kiss Katalin 1981. Brassai Sámuel mondatelmélete. In: Gazda István (szerk.) 1997. *Brassai Sámuel emlékezete. Tanulmányok a száz éve elhunyt sokoldalú erdélyi tudós munkásságáról*. Budapest: Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület.
- Klauudy Kinga–Simigné Fenyő Sarolta 1996. *A fordítás lexikája és grammatikája. 2. Angol-magyar fordítástechnika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kontra Miklós 1999. *Közérdekű nyelvészet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Korponay Béla 2001. *A Hungarian-English Case Grammar*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Lévai Béla 2000. *Egzisztenciális és lokális mondatok az angol és az orosz nyelvben*. Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója.
- Nilsen, Don L. F. 1971. *TESOL Quarterly*. Vol. 5. 293-299.
- Simigné Fenyő Sarolta 2003. *Bevezetés az alkalmazott nyelvészetbe*. Miskolc: ME BTK.
- Simigné Fenyő Sarolta 2006. *A fordítás mint közvetítés*. Miskolc: STÚDIUM.
- Somers, H. L. 1987. *Valency and Case in Computational Linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Szerdahelyi István 1991. *Alkalmazott nyelvészeti alapfogalmak. Tanulmányok, szemelvények. I. rész*. Budapest: Tankönyvkiadó.

- Szépe György–B. Szöllősy Éva 1991. Az alkalmazott nyelvészet problémája. In: Szerdahelyi István 1991. *Alkalmazott nyelvészeti alapfogalmak. Tanulmányok, szemelvények. I. rész.* Budapest: Tankönyvkiadó.
- Теньер, Люсьен 1988. *Основы структурного синтаксиса.* Москва: Прогресс.
- Васильев Л. М. 1982. *Семантические классы русских глаголов.* Уралский Государственный Университет: Межвузовский Сборник.